

دانشگاه فرهنگیان
فصلنامه علمی تخصصی
پژوهش در آموزش مطالعات اجتماعی
دوره سوم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۰

نقد و بررسی کتاب مطالعات اجتماعی، سال اول دبیرستان

ارسال: ۱۳۹۹/۱۲/۲
محسن نیازی^۱
پذیرش: ۱۴۰۰/۳/۲۳
ندا خداکرمیان گیلان، آزاد امیدوار^۳

چکیده

ارزیابی کتاب‌های درسی یکی از مؤلفه‌های بسیار اساسی در بهسازی و بهبود برنامه درسی است که به هنگام تکوین برنامه دانش‌آموزان صورت می‌گیرد و می‌تواند برنامه‌ریزان و تهیه‌کنندگان یک برنامه را به شکل عملی و منطقی یاری رساند. در این مقاله نیز به نقد و بررسی کتاب مطالعات اجتماعی سال اول دبیرستان (۱۳۹۹) پرداخته می‌شود. مؤلفان کتاب احمد رجب‌زاده، حسن ملکی و محمدمهدی ناصری هستند. پنج فصل کتاب شامل: شکل‌گیری زندگی اجتماعی، نظام اجتماعی، نظام خانواده، نظام اقتصادی و نظام سیاسی هستند. در تمام فصل‌ها اهداف، پرسش‌ها، مروری بر فصل و فعالیت‌ها دیده می‌شوند. بررسی‌هایی که در این مقاله انجام شده است نشان می‌دهند، کتاب از نظر شکل و محتوا دارای مشکل است که باعث می‌شود، دانش‌آموزان در خوانش آن دچار مشکل شوند. در نتیجه به لحاظ شکلی کتاب، طرح جلد کتاب، حروف‌نگاری و صفحه‌آرایی، کیفیت چاپ، صحافی و قطع اثر و منابع مورد بررسی قرار گرفتند. همچنین به لحاظ محتوای کتاب، یکدست بودن متن، انسجام منطقی مطالب، رویکرد انتقادی و کاستی‌های مورد نقد و بررسی قرار گرفتند.

واژگان کلیدی: مطالعات اجتماعی، گروه، نقش، آسیب‌های خانواده، نظام اقتصادی، نظام سیاسی.

۱ - استاد گروه علوم اجتماعی دانشگاه کاشان niazim@kashanu.ac.ir

۲- دانشجوی مقطع دکتری دانشگاه کاشان (نویسنده مسئول)

n.khodakaramian.g@gmail.com

۳ - دبیر آموزش و پرورش شهر تهران، Omidvar.azad768@gmail.com

مقدمه

در عصر حاضر، برنامه‌درسی مطالعات اجتماعی^۱، در کل نظام آموزشی، یکی از مهم‌ترین درس‌ها است و تأمین نیاز یادگیری فراگیرندگان را بر عهده دارد (گالتکین^۲، ۲۰۰۵: ۵۵۲)؛ زیرا فراگیرندگان امروز شهروندان فردای جامعه محسوب می‌شوند که باید در ابعاد متفاوت رشد یابند و مهارت لازم را کسب کنند (ترمن، آکان و یاکس^۳، ۲۰۱۰: ۷۴۲). از آنجاکه تغییر و تحول در دنیای امروز در همه ابعاد زندگی به صورتی دائمی و اجتناب‌ناپذیر وجود دارد، برنامه‌درسی در هر جامعه مسئولیت آماده‌سازی فراگیرندگان را برای رویارویی با چنین موقعیت‌هایی بر عهده دارد (کرو^۴، ۲۰۰۳: ۳۷). این امر می‌تواند از طریق توجه به پرورش تفکر انتقادی و رشد و بهبود قوهی قضاوت افراد تحقق یابد.

جوامع امروزی به شهروندانی نیاز دارد که اطلاعات مختلف را جذب کنند، درست بودن آن را تشخیص دهند و برای قضاوت از آن بهره بگیرند (ساناریا^۵، ۲۰۰۴). بر همین مبنا لذا پک^۶ (۲۰۱۲) معتقد است: هدف تعلیم و تربیت برای شهروند مردم‌سالار، پرورش تفکر انتقادی^۷ است. آدام^۸ (۲۰۱۶) ماهیت و ذات تفکر انتقادی را «قضاوت معلق^۹» یا «بدبینی سالم» (نقد سازنده) و «پرهیز از تعجیل در قضاوت» تعریف می‌کند، به عبارت دیگر، او تفکر انتقادی را، بررسی فعال، پایدار و دقیق هر عقیده یا دانش می‌داند (ملانیا^{۱۰}، ۲۰۱۲). چارچوب عملی تفکر انتقادی را یک فرایند شناختی می‌داند و نشان می‌دهد که فقط با تبدیل شدن به تفکر درباره تفکر می‌توان توانایی‌های شخصی را برای ارزیابی استدلال‌ها و به چالش کشیدن پیش‌فرض‌های دیگران بهبود بخشید (وینتر^{۱۱}، ۲۰۰۳: ۲۳۱). کک و آمینگون (۲۰۰۷) کتاب درسی «مطالعات اجتماعی در مقطع اول

1. Social studies
2. Gultekin
3. Tarman, Acun, YuKSEL
4. Crewe
5. Sanaria
6. Pack
7. Critical Thinking
8. Adam
9. Suspended judgment
10. Melania
11. Winter

دبیرستان» یا محتوای مواد آموزشی، به ویژه در نظام‌های آموزشی متمرکز، محور مکتوب و مدون تعلیم و تربیت محسوب می‌شود که فعالیت‌ها و تجربه‌های تربیتی دانش‌آموزان توسط معلم و حول محور آن سازمان‌دهی می‌شود و به بررسی و تحلیل علمی نیاز دارد. کتاب «مطالعات اجتماعی در مقطع اول دبیرستان» به فرد در درون اجتماع است که فرد با زندگی در اجتماع باید بیندیشد، تصمیم‌گیری کند و مسئولیت زندگی خود و دیگران را به عهده گیرد. افراد در زندگی خود وارد گروه‌های گوناگون می‌شوند و خود را با سایر افراد «ما» تعریف می‌کنند که به صورت نسبتاً پایدار و منظم با یکدیگر در تعامل هستند. زندگی فرد در گروه مستلزم ارزش‌ها و هنجارهایی است که این ارزش‌ها و هنجارها محدودیت‌هایی را برای افراد به وجود می‌آورند. امروزه کلی‌ترین «ما» یک واحد مستقل تحت عنوان «ملت» را به وجود می‌آورد. در هر گروه افراد دارای الگوهای هستند که این الگوها را باید رعایت کنند، به این الگوها نقش می‌گویند. به مجموعه نقش متقابل که به دنبال هدف مشخص هستند و به صورت یک واحد یکپارچه درآمده‌اند که به آن نظام اجتماعی می‌گویند؛ اما با مطالعه‌ی کتاب می‌توان دریافت خانواده‌ها در اجتماعی کردن فرزندان، مراقبت و نگهداری از کودکان، ناتوانان و سالمندان و تولید نسل نقش مؤثری دارند. آسیب‌های خانواده می‌تواند اختلاف بین زن و شوهر، ناسازگاری فرزندان و والدین باشد. افراد در زندگی خود به تهیه وسایل لازم زندگی می‌پردازد که به آن فعالیت اقتصادی می‌گویند. نظام‌های اقتصادی با مسائلی مانند بیکاری، تورم، گران‌فروشی، مصرف‌گرایی و اسراف همراه هستند. از سوی دیگر نقش‌هایی که با هدف حفظ تعادل نظام اجتماعی شکل گرفته‌اند و می‌توانند در صورت لزوم از اجبار فیزیکی استفاده کنند، نقش‌های سیاسی می‌گویند و به مجموعه به هم پیوسته آن‌ها نظام سیاسی می‌گویند. در نظام سیاسی قانونی، قدرت از طریق نمایندگی به فرد یا افرادی تفویض می‌شود. آن‌ها بر اساس قانون مجازند که از این قدرت استفاده کنند که به آن انتخابات می‌گویند.

این کتاب به عنوان منبع اصلی، با عنوان مطالعات اجتماعی، در مقطع دبیرستان برای دانش‌آموزان تدریس می‌شود. این اثر مانند سایر آثار در زمینه‌ی مطالعات اجتماعی منتشر شده است؛ اما باید دید در گزینش کتاب و گردآوری مطالب، از نظر شکل، محتوا و تناسب آن‌ها با اهداف درس، دقت لازم به کاررفته است؟ مؤلفان در کتاب خود تا چه اندازه به اصول و روش‌های تحقیق علمی پای بند بوده و در عمل آن‌ها را پیاده کرده‌اند؟ آیا شناخت لازم را از نیازهای واقعی مخاطبان خود داشته‌اند؟ اگر داشته‌اند، اثر آن‌ها تا

چه اندازه پاسخگوی این نیازها و انتظارات بوده است؟ آیا به آن اندازه در رسیدن به اهداف کتاب موفق بوده‌اند؟ برای رسیدن به پاسخ این سؤالات بهترین روش مطالعه‌ی جداگانه هر یک از سرفصل‌های کتاب و یافتن نقاط قوت و ضعف آن‌ها است.

معرفی کلی اثر

کتاب «مطالعات اجتماعی» حاوی نام خدا، عنوان کتاب، مقطع مورد استفاده، مشخصات کتاب، یادداشت، فهرست، پنج فصل و منابع است. پنج فصل کتاب شامل: شکل‌گیری زندگی اجتماعی، نظام اجتماعی، نظام خانواده، نظام اقتصادی و نظام سیاسی هستند. در تمام فصل‌ها اهداف، پرسش‌ها و مروری بر فصل دیده می‌شود. در طول بحث فعالیت‌های مختلفی بیان شده‌اند. همچنین کتاب در ۱۲۶ صفحه تنظیم شده است. عنوان کتاب و فهرست مطالب با محتوای اثر منطبق هستند. فهرست مطالب به صورت تفصیلی و دقیق تنظیم شده است. همچنین جدول، نمودار و تصاویر در کتاب به خوبی دیده می‌شود. رنگ‌های مختلف در جداول و نمودارها و تنوع متن که در کتاب وجود دارد، در همان برخورد اول توجه خواننده را به خود جلب می‌کند.

بررسی شکلی کتاب

به طور کلی، هر نقد علمی باید ابعاد شکلی اثر را از نظر میزان جامعیت صوری، کیفیت چاپ و نشر، رعایت اصول نگارش و التزام به قواعد ویرایش تخصصی و میزان روان و رسا بودن مورد بررسی و نقد قرار دهد (شورای بررسی متون و کتب انسانی، ۱۳۹۰). به همین دلیل در این بخش به بررسی نقاط قوت و ضعف ابعاد شکلی کتاب پرداخته می‌شود.

طرح جلد کتاب: جلد از کیفیت بالایی برخوردار است. انتخاب و تضاد رنگ‌ها در آن جالب توجه است. جلد کتاب از آرم جمهوری اسلامی ایران، عنوان کتاب، مقطع تدریس کتاب، کد کتاب و تصویرهای مختلف تشکیل شده است. تصویری از مکه، مسجد، جبهه، رژه ارتش، تصویر حج، دفاع مقدس، انتخابات، پول و اقتصاد، نهاد حقوقی و ترازو دادگاه و کلاً نهادهای اجتماع بر روی جلد کتاب دیده می‌شود. تصویر پول و اقتصاد فصل چهارم را نشان می‌دهد و تصویر انتخابات فصل پنجم کتاب را نشان می‌دهد. ولی باین همه، به نظر می‌رسد تصاویر مذکور جهت نشان دادن محتوای اثر ناکافی است، چرا که کل محتوای کتاب نشان نمی‌دهد. این در حالی است که طرح جلد کتاب روابط بین افراد و نظام‌های اجتماعی، خانواده را نشان نمی‌دهد.

حروف‌نگاری و صفحه‌آرایی: این بخش از کتاب کیفیت بالایی دارد. اندازه فونت‌ها در تیترو، متن، پانوشت‌ها، حروف انگلیسی، نقل‌قول‌ها به‌دقت رعایت شده است. فاصله‌گذاری‌ها تناسب خوبی دارند و کتاب را چشم‌نواز کرده است. همچنین دارای شکل مناسب، ترتیب بندی درست، نکته‌گویی مختصر و مفید است. در کتاب رنگ‌آمیزی مناسب ارائه شده است، از نظر زیبایی‌شناسی نظر دانش‌آموز و خواننده را به خود جلب کنند.

کیفیت چاپ، صحافی و قطع اثر: کتاب مورد بررسی، به لحاظ درجه وضوح چاپ حروف و ثبات رنگ مطلوب است، قطع اثر رقعی و برای تعداد صفحات مناسب است. شیرازه کتاب مقاوم و از کاغذ مناسبی استفاده شده است.

منابع: منابع کتاب دست اول و جامع‌ومانع است؛ اما تعداد منابع ۲۰ منبع است و این تعداد منابع برای کتاب کم هستند.

محتوای کتاب

در بخش نخست یادداشتهای کتاب است که ظاهراً یادداشتهای کتاب به‌منظور معرفی کوتاهی از دروس عمومی، برای دانش‌آموزان نوشته شده است. این دروس برای ارتقای بینش علمی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی دانش‌آموزان است. البته ضرورت دارد که دانش‌آموزان به این موضوع توجه داشته باشند. محتوای این کتاب طوری تهیه و سازمان‌دهی شده است که صلاحیت‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی دانش‌آموزان را تقویت می‌کند. همچنین در مقدمه بیان شده است، محورهای اساسی که مبنای تألیف این کتاب قرار گرفته است، عبارت‌اند از: رابطه‌ی الف) فرد با گروه، خانواده، نظام اقتصادی و سیاسی جامعه؛ ب) رابطه‌ی هریک از این نظام‌ها با نظام اجتماعی کل؛ پ) آثار و نتایج هریک از این نظام‌ها؛ ت) مسائل و مشکلات هریک از این نظام‌ها؛ نویسنده بیان می‌کند برای اینکه دانش‌آموزان به اهداف کتاب دست یابند، در ابتدای هر فصل اهداف بیان شده است.

فصل نخست «شکل‌گیری زندگی اجتماعی» است. این بخش شامل شش درس است. در درس اول شناخت محیط اجتماعی توضیح داده شده است. افراد در زندگی خود باید بیندیشند، تصمیم‌گیری کنند و مسئولیت زندگی خود و دیگران را به عهده بگیرند و اینکه اگر فرد شناخت درستی از شرایط اجتماعی، سیاسی و اقتصادی جامعه خود

نداشته باشد، موفق نخواهد بود. آنچه که در این فصل مشخص است فرد با زندگی در اجتماع، از محیط خود شناخت به دست می‌آورد که به آن شناخت حاصل از زندگی می‌گویند. در درس سوم بحث شکل‌گیری گروه مطرح شده است. در بحث شکل‌گیری گروه اجتماعی بودن انسان مورد توجه قرار می‌گیرد. از نظر نویسندگان تلاش افراد برای برقراری ارتباط با یکدیگر واقعیتی است که همیشه و در همه جا وجود دارد (۵). افراد در درون گروه دارای تعاملات اجتماعی هستند و مشترکات با دیگران دارند که ما را تشکیل می‌دهند. افرادی که خود را ما تعریف می‌کنند روابط پایداری با یکدیگر دارند که یک گروه را تشکیل می‌دهند.

در بحث بعدی نویسندگان به توضیح هنجارها و ارزش‌های اجتماعی^۱ می‌پردازند و به رفتار و اعمالی که فرد با عضویت در گروه باید آن را انجام دهد و در صورت رعایت نکردن آن‌ها با مجازات روبه‌رو می‌شود، الگوی عمل یا هنجار می‌گویند. هنجارهای اجتماعی در قالب ارزش‌های اجتماعی قرار دارند. ارزش‌های اجتماعی به تدریج به صورت هنجارهای اجتماعی درمی‌آیند. در رابطه با ارزش می‌توان گفت در زندگی گروهی، امور خاصی برای همه یا بیشتر افراد گروه مهم تلقی می‌شوند و این امور که برای گروه دارای اهمیت هستند، ارزش گروه^۲ می‌گویند در بحث دیگر رابطه‌ی گروه‌ها با یکدیگر مورد بررسی قرار گرفته است. از نظر نویسندگان ارزش‌ها و الگوهای عمل گروه‌ها با هم هماهنگ و گاهی متضادند. در درون گروه‌ها «ما» قرار دارند و کلی‌ترین ما یک واحد مستقل را تشکیل می‌دهند که «ملت» نامیده می‌شود. گروه‌ها در محدوده‌ی ملت دست به فعالیت می‌زنند. در بحث دیگر نویسندگان کتاب به بحث تأثیرات گروه بر فرد می‌پردازند و اینکه چگونه خودآگاهی شکل می‌گیرد. انسان چگونه از صفات خود آگاه می‌شود و اینکه هر فردی خود را در آینه دیگران می‌بیند و می‌شناسد. روابط با دیگران امری مهم در خودآگاهی فرد به شمار می‌آید. در بحث آخر این فصل آسیب‌های گروه مورد بررسی قرار می‌گیرند. این بحث مورد توجه است که گروه می‌تواند به وضعی دچار شود که نه به نفع فرد است و نه به نفع جامعه. گروه با انحراف از اهداف جامعه می‌تواند تا مرز نابودی افراد و جامعه پیش رود. آسیب‌های گروه دوگانگی ارزشی، بیگانگی با جامعه، مطلق‌گرایی و تقلید و شخصیت تابع هستند (۱۸).

-
1. Social norms and values
 2. Group value

عنوان فصل دوم «نظام اجتماعی»^۱ است. این فصل شامل پنج درس است. در این فصل به بحث نقش اجتماعی^۲ که در ابتدای فصل، مثال بازی فوتبال را مطرح می‌کند و عضوهای تیم بازی فوتبال را مدنظر قرار می‌دهد و بازی آنان را با جزئیات تعریف می‌کند و آن را به خانواده تشبیه می‌کند و بعد در مورد انتظارات نقش^۳ می‌گوید؛ اینکه افراد در هر نقشی ملزم به انجام رفتار و رعایت الگوهای خاصی که دیگران از آنان انتظار دارند، هستند (۲۸). در این رابطه در کتاب از تکالیف و وظایف گفته می‌شود. اینکه تکالیف و وظایف یک نقش، مجموعه رفتار و الگوهای عملی هستند که از فردی که آن نقش را پذیرفته یا نقش به او نسبت داده شده است، انتظار می‌رود آن را انجام دهد. مجموعه الگوهای عملی که فرد در نقش خاص خود انتظار دارد دیگران نسبت به او انجام دهند، حقوق آن نقش نامیده می‌شود (۲۹). نویسندگان در درس دوم وابستگی متقابل نقش‌ها را بیان می‌کنند و اینکه نقش‌های مختلف در یک گروه به‌طور متقابل به یکدیگر وابسته‌اند. از سوی دیگر برای پیوند نقش‌ها مثال کوهنوردی می‌آورد که در کوهنوردی افراد تشکیل جامعه می‌دهند و به‌صورت جمعی کار می‌کنند. ارزش‌های مشترکی که هر جمع دارند و جامعه برای رسیدن به آن تلاش می‌کنند، آرمان اجتماعی می‌گویند. افزون بر این نظام اجتماعی در این درس توضیح داده شده است. نظام اجتماعی از مجموعه‌ای از اجزا تشکیل شده است که به یکدیگر پیوسته‌اند؛ یک واحد را تشکیل می‌دهند و تغییر هر یک از آن‌ها بر اجزای دیگر اثر می‌گذارد. در نظام هر جزء اثر و نتیجه‌ای دارد و برای بقای کل و اجزای دیگر کاری انجام می‌دهند. نظام اجتماعی را با نموداری که فردی در وسط نمودار وجود دارد نشان داده می‌شود و بیان می‌کند فرد درون نظام‌های اجتماعی گوناگون عمل می‌کند، از آن‌ها تأثیر می‌پذیرد و بر آن‌ها تأثیر می‌گذارد (۳۶). همچنین ارتباط نظام‌های اجتماعی با یکدیگر امری مهم به شمار می‌آید. هر نظام دارای خرده نظام‌های دیگر است و هماهنگی و تعادل در کل نظام دیده می‌شود. اما اگر ارزش‌های خرده نظام‌های یک نظام اجتماعی کل با یکدیگر و با ارزش‌های کلی جامعه ناسازگار باشند بعدها به سمت ارزش‌های مغایر کشیده می‌شوند، تضاد و تعارض بر بخش‌های

-
1. Social system
 2. Social role
 3. Role expectations

مختلف آن جامعه حاکم خواهد شد. همچنین جامعه‌پذیری به آماده شدن فرد توسط جامعه برای به عهده گرفتن نقش‌ها می‌گویند.

فصل سوم با عنوان «نظام خانواده»^۱ دارای چهار درس است. در مجموع، این چهار درس به بحث خانواده به‌عنوان یک نظام اجتماعی، خانواده و فرد، آسیب‌های نظام خانواده (۱) و (۲) پرداخته شده است. در این فصل خانواده به‌عنوان یک نظام اجتماعی مورد بحث قرار می‌گیرد. نویسندگان در این درس بحث گروه‌ها به‌خصوص گروه‌های نخستین را مطرح می‌کنند و در ادامه به نقش زن و شوهری می‌پردازند. افراد تشکیل‌دهنده‌ی خانواده یک زن و مرد بدون فرزند هستند. در پی بحث نقش زن و شوهری به نقش پدر و مادری و فرزندی پرداخته می‌شود. در کنار نقش زن و شوهری، نقش پدر و مادر نیز از الگوی عمل خاصی برخوردار هستند. در کتاب، نموداری تحت عنوان خانواده به‌منزله‌ی یک نظام اجتماعی، به نقش پدری، مادری، فرزندی و نقش برادر و خواهر و شوهر و زن پرداخته شده است (۵۱). علاوه بر این اجتماعی کردن فرزندان، مراقبت و نگهداری کودکان، ناتوانان و سالمندان، تولیدمثل نیز مورد بررسی قرار گرفته است. در درس دوم، خانواده و فرد و چگونگی شکل‌گیری شخصیت در خانواده مورد بررسی قرار می‌گیرد (۵۳). خانواده در شکل‌گیری شخصیت فرد نقش مهمی را ایفا می‌کنند و با رشد جسمانی کودک، روان او نیز در ارتباط با محیط و انسان‌های دیگر شکل می‌گیرد و رشد می‌یابد؛ بنابراین فرد نه‌تنها از نظر جسمی مدیون خانواده است، از نظر روانی و شخصیتی نیز تحت تأثیر خانواده قرار دارد. همچنین انسان به محبت و عشق و آرامش نیاز دارد و خانواده اولین زمینه‌ی اجتماعی است که این نیازهای عاطفی و اساسی را برآورده می‌کند. با وجود اهمیتی که خانواده برای فرد دارد و نیازهای متعدد فرد را برطرف می‌کند و محل امنیت و آرامش برای افراد است، از سوی دیگر ممکن است که جایگاهی برای جدال و دعوا نیز باشد. در چنین حالتی جدایی و طلاق راهی مطلوب برای آنان به شمار می‌آید. در بحث از ناسازگاری زن و شوهر دلایل زن و شوهر برای اختلافاتی که ذکر می‌کنند بی‌شمار است. انتظارات زن و شوهر هنگامی که برآورده نشود، اختلافات بین آنان زیاد می‌شود. در درس چهارم ناسازگاری فرزندان و والدین توجه می‌شود که این ناسازگاری ناشی از تفاوت انتظارات بین آنان است. نقش افراد در طول زندگی عوض می‌شود و نوجوانان تلاش می‌کنند مستقل شوند و در حال تغییر نقش از کودکی به

بزرگ‌سالی هستند. نوجوانان گرایش شدیدی به عضویت در گروه‌ها دارند. در گروه انتظارات آنان تغییر پیدا می‌کند و با والدین ناسازگار می‌شود.

فصل چهارم با عنوان «نظام اقتصادی»^۱ سعی دارد مفهوم نظام اقتصادی، عناصر و اجزای آن، رابطه نظام اقتصادی با سایر نظام‌ها و نقش و مشارکت افراد در نظام اقتصادی، شغل و بیکاری را مورد توجه قرار دهد. این مباحث در هفت درس بیان می‌شوند. بخشی از فعالیت‌های هر نظام به تهیه لازم زندگی اختصاص می‌یابد فعالیت اقتصادی^۲ می‌گویند (۶۶). در فعالیت اقتصادی کالا و خدمات توزیع و مبادله می‌شوند. در رابطه اقتصادی، تمایل به کسب سود موجب تضاد و درگیری میان افراد می‌شود. مجموعه روابطی که حول تولید یا مبادله کالا و خدمات و بر اساس قواعد تعیین شده توسط جامعه شکل می‌گیرند، نظام اقتصادی را به وجود می‌آورند. خرده نظام اقتصادی برخلاف خانواده که از چند نقش محدود تشکیل می‌شود، شامل صدها و هزاران خرده نظام کوچک‌تر است که هر یک اجزای متفاوتی دارند؛ بنابراین، هنگام بحث در مورد نظام اقتصادی نمی‌توان به بحث درباره چند نقش و روابط میان آن‌ها پرداخت، بلکه می‌توان به خرده نظام‌های تشکیل‌دهنده آن و روابط میان آن‌ها اشاره کرد که گاه خود، نظام‌ها و نقش‌های متعددی را شامل می‌شوند. خرده نظام‌ها شامل: نظام تولیدی، نظام توزیع و نظام پولی و بانکی هستند (۷۰-۷۱). همچنین در درس سوم را به نظام‌های اقتصادی با دیگر نظام‌ها مورد بررسی قرار گرفته شده است. نظام‌های دیگر محیط طبیعی، صنعت، نظام آموزشی، نیازهای افراد، نظام سیاسی و نظام خانواده است.

سپس در درس چهارم نظام اقتصادی و تحول اجتماعی کل مورد بحث قرار گرفته شده است. نظام اقتصادی در همان حال که به‌عنوان یک بخش ضروری نظام اجتماعی، وظیفه حفظ حیات مادی جامعه را بر عهده دارد، موجب تحول و تغییر در نظام اجتماعی کل نیز می‌شود. برای این بحث مثال کارخانه نساجی و تغییر و تحولات در آن را مورد بررسی قرار می‌دهد. نویسندگان بیان می‌کنند نظام اقتصادی از راه دیگری نیز در جهت ایجاد عدم تعادل، ناهماهنگی و تضاد عمل می‌کند و تضاد طبقاتی به وجود می‌آید. پیام‌های مناسب و نامناسب نظام اقتصادی در قالب نمودار به‌صورت حفظ حیات مادی، تحول جامعه، ارزش شدن پول و تضاد طبقاتی هستند. بر این اساس در درس پنجم رابطه نظام

-
1. Economic system
 2. Economic activity

اقتصادی و فرد مورد توجه قرار می‌گیرد، گاه فرد در نظام اقتصادی، نقش تولیدکننده یا ارائه‌دهنده خدمت یا توزیع‌کننده را بر عهده می‌گیرد. در این حالت، می‌توان وی را شاغل و فعالیت او را در آن نقش شغل نامید (۸۳). فرد، شاغل باشد یا نباشد، رابطه دیگری نیز با نظام اقتصادی دارد و آن رابطه مصرف‌کننده است. افراد در طول زندگی خود، همواره در نظام اقتصادی، مصرف‌کننده‌اند ولی در همه ادوار زندگی شاغل نیستند و تنها در سنین خاصی می‌توانند نقش اقتصادی بر عهده بگیرند و شاغل شوند. در درس ششم بحث نظام اقتصادی و فرد مطرح شده است. در این درس نشان داده می‌شود که علاقه اولین شرط انتخاب شغل است. از سوی دیگر داشتن استعداد و توانایی در کار موردعلاقه، شرط دیگر انتخاب شغل است؛ زیرا هر شغل توانایی‌های ذهنی، روانی و جسمی خاصی را می‌طلبد (۸۶).

فصل پنجم به بررسی «نظام سیاسی»^۱ می‌پردازد. درس اول این فصل نشان می‌دهد که افراد در برخورد و تعارض با یکدیگر قرار دارند و گاهی اوقات صداقت و صمیمیت آنان دچار چالش می‌شود. در خانواده، با وجود احساس همدلی و یگانگی میان اعضا، ممکن است میان زن و شوهر، والدین و فرزندان و نیز فرزندان با یکدیگر اختلافاتی صورت گیرد. هنگامی که افراد و گروه‌هایی که به هنجارها عمل نمی‌کنند، تعادل و هماهنگی جامعه را مختل می‌سازند. بنابراین، به نقش‌هایی که با هدف حفظ تعادل نظام اجتماعی شکل گرفته‌اند و می‌توانند در صورت لزوم از اجبار فیزیکی (زور) استفاده کنند، نقش‌های سیاسی و به مجموعه به‌هم‌پیوسته آن‌ها نظام سیاسی می‌گویند. در درس دوم، انواع نظام سیاسی که وظیفه‌ی آنان حفظ و تعادل نظام اجتماعی است، مورد بررسی قرار گرفته‌اند (۱۰۳). از سوی دیگر نویسندگان کتاب به بحث نظام خودکامه می‌پردازند، نظام خودکامه این نوع نظام سیاسی که حول وجود فردی به نام شاه، حاکم و خاقان شکل می‌گیرد و افراد بر اساس وفاداری به چنین اشخاصی می‌توانند حاملان نقش‌های آن باشند، نظام خودکامه شناخته می‌شود که شکل غالب نظام‌های سیاسی در گذشته بوده است. در مقابل نظام خودکامه نظام قانونی وجود دارد. در نظام قانونی مردم به‌عنوان محور تعیین‌کننده در نظام سیاسی مطرح شدند (۱۰۴) و قانون به‌عنوان اساس رفتار

همه مشخص و معرفی شده است. از این رو به نظام سیاسی بر مبنای قانون عمل کند، نظام قانونی^۱ می‌گویند.

در درس سوم، بحث نظام سیاسی ایران مطرح است. در رأس نظام جمهوری اسلامی، نقش ولایت فقیه (رهبری) قرار دارد. خبرگان منتخب مردم، فردی را برای احراز این مقام انتخاب می‌کنند. همچنین نقش ریاست جمهوری در رأس قوه اجرایی قرار دارد و با رأی مردم انتخاب می‌شود. در نظام سیاسی، نقش دیگر، نقش نمایندگی است که در قالب مجلس شورای اسلامی تبلور یافته است. از سوی دیگر در کنار مجلس شورای اسلامی که به کار قانون گذاری مشغول است، شورای نگهبان قرار دارد که قوانین مصوب مجلس را از نظر انطباق آن‌ها با شرع و قانون اساسی بررسی می‌کند. وظیفه این مجلس که از متخصصان امور دینی تشکیل شده، انتخاب رهبر و نیز تشخیص عدم صلاحیت رهبری بر اساس معیارهای قانون اساسی است. اعضای مجلس خبرگان را مردم انتخاب می‌کنند. در ادامه مشارکت سیاسی^۲ توضیح داده می‌شود. مجموعه این فعالیت‌ها که برای دستیابی به این نقش‌ها یا اثرگذاری بر آن‌ها انجام می‌پذیرد، فعالیت سیاسی شناخته می‌شود (۱۱۲). نویسندگان در رابطه با راهپیمایی و تظاهرات بیان می‌کنند که افراد و گروه‌ها می‌توانند با شرکت در راهپیمایی و گردهمایی‌های سیاسی و اجتماعی اهداف و مواضع خود را در امور سیاسی جامعه اعلام کنند (۱۲۲-۱۲۳). همچنین بر اساس قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران بسیاری از نقش‌های سیاسی - مانند نمایندگی مجلس خبرگان، نمایندگی مجلس شورای اسلامی، ریاست جمهوری، عضویت در شوراهای اسلامی شهر و روستا و ...، از طریق انتخابات و به اتکای آرای عمومی به افراد محول می‌شود. در بحث نظام سیاسی و نظام‌های اجتماعی دیگر در کتاب آمده است که، افراد با شخصیتی شکل گرفته به اجتماع بزرگ‌تر وارد می‌شوند و به فعالیت‌های اقتصادی و سیاسی می‌پردازند.

بررسی ابعاد محتوایی اثر

کتاب «مطالعات اجتماعی» حاوی نکات ارزشمندی برای دانش‌آموزان سال اول دبیرستان است. در این بخش به برجستگی‌های آن پرداخته می‌شود.

1. Legal system
2. Political participation

یکدست بودن متن و انسجام منطقی مطالب: در نگاه اول کتاب از بخش‌های مجزایی تشکیل شده است و می‌توان هر کدام از این فصول را به‌طور جداگانه مطالعه کرد؛ اما با تعمق بیشتر متوجه می‌شویم که این‌گونه نیست و مطالب در یک توالی منطقی به دنبال هم یکدیگر را تکمیل می‌کنند. به نظر می‌رسد، مفاهیم گروه، نظام اجتماعی، خانواده، نظام اقتصادی و نظام سیاسی به‌مانند نخ‌های تمام مطالب کتاب را به هم مرتبط می‌سازند. در تمام بخش‌های کتاب متوجه می‌شویم که در مطالعات اجتماعی بحث نظام‌های اجتماعی و فرد در درون آن وجود دارند. این نظام‌های اجتماعی خانواده، نظام اقتصادی و نظام سیاسی هستند که مفهوم آنان، عناصر، اجزای موردبررسی قرار گرفته شده است.

رویکرد انتقادی: نویسندگان در یادداشت خود در قسمت مقدمه کتاب بیان می‌کنند: این کتاب جزو دروس عمومی است. همچنین این کتاب برای یادگیری دانش‌آموزان و ارتقای بینش علمی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی هر فارغ‌التحصیل دوره‌ی متوسطه ضرورت دارد؛ بنابراین از یادداشت نویسندگان می‌توان چنین برداشت کرد که محتوای این کتاب طوری تهیه و سازمان‌دهی شده است که صلاحیت‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی دانش‌آموزان را تقویت می‌کند؛ آنچه از این نوشته برداشت می‌شود این است که دانش‌آموزان از طریق این کتاب می‌توانند به ارتقا بینش علمی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی برسند. از سوی دیگر بحث اصلی نویسندگان آموزه‌های اخلاقی و اجتماعی است. مثلاً در فصل اول گفته می‌شود «بیندیشید، تصمیم‌گیری کنید و مسئولیت زندگی خود و دیگران را بر عهده بگیرید. هنگامی که افراد این وظایف خود را انجام دهند، فردی اجتماعی هستند و شناخت درستی از محیط اجتماعی دارند». در بیشتر متن کتاب پند و نصیحت دیده می‌شود و یا اینکه مطالعات اجتماعی باشد و این مطالعات اجتماعی در قالب پند و نصیحت انجام می‌شود. نویسندگان بیان می‌کنند که کتاب نه‌تنها می‌تواند برای دانش‌آموزان ایجاد صلاحیت اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی می‌کند، بلکه همچنین می‌تواند در جهت تقویت آن صلاحیت عمل کند و این بدین معنی است که در ابتدای کتاب نویسندگان خود را در نوشتاری به عنوان مرجع صاحب قدرتی معرفی می‌کنند که می‌تواند به دانش‌آموزان صلاحیت و اعتبار اجتماعی، اقتصادی و ... دهد.

در متن کتاب دیده می‌شود که نویسنده نوشته است: «افراد زیادی وجود دارند که بدون شناخت درست از شرایط اقتصادی، اجتماعی، استعدادها و توانایی‌های خود شغلی را انتخاب می‌کنند و در آن توفیق نمی‌یابند؛ بدون شناخت درست از شرایط اجتماعی همسر انتخاب می‌کنند و در زندگی زناشویی با شکست روبه‌رو می‌شوند؛ بدون شناخت درست از محیط اجتماعی به فعالیت‌های سیاسی دست می‌زنند اما به هدف خود دست نمی‌یابند و از میدان سیاست کنار می‌روند؛ به دلیل نداشتن شناخت درست از دوستان و گروهی که به عضویت آن درمی‌آیند، به دام اعتیاد می‌افتند و تا پایان عمر با نتایج تلخ و ناگوار این انتخاب نادرست دست‌به‌گریبان خواهند بود. آینده‌ی شما به میزانی چشم‌گیر به شناختی بستگی دارد که در این مرحله‌ی زندگی خود از محیط اجتماعی به دست می‌آورید. شناختی ناقص که بر پایه‌ی احساسات قرار گیرد و از واقعیات زندگی دور باشد، می‌تواند آثاری زیان‌بار بر زندگی آینده‌ی شما داشته باشد». در این زمینه نویسنده کتاب به دانش‌آموزان نشان می‌دهد که اگر در زندگی خود گمراه شوند دیگر راه بازگشتی نخواهند داشت و در چالش و مشکلات زیادی درگیر خواهند شد. نویسنده به جای رشد و بینش جامعه‌شناسی و اینکه شرایط و ساختارهای مختلف جامعه را توضیح دهد پس از ارائه زندگی مطلوب مشکلاتی که گریبان‌گیر هستند را مطرح می‌کند. همچنین نویسندگان بینش محافظه‌کارانه‌ای دارند.

توضیحات کتاب در مورد شناخت علمی که می‌گوید: «در کنار شناخت حاصل از زندگی شناخت علمی جامعه قرار دارد که عالم اجتماعی آن را عرضه می‌کند. شناخت علمی تنها با زندگی در جامعه حاصل نمی‌شود؛ مطالعه‌ی منظم و دقیق رفتار و عمل انسان و زندگی جوامع مختلف و تحولات آن‌ها همراه با تفکر منطقی عالم را به این نتایج می‌رساند؛ تا جایی که ممکن است نظر عالم اجتماعی با نظر پذیرفته شده در جامعه مغایر باشد. شناخت حاصل از زندگی مفید و سودمند است و شناخت علمی می‌تواند آن را تکمیل و حتی تصحیح کند. چنین شناختی به ما توانایی می‌دهد که شرایط زندگی اجتماعی خویش را بهتر بشناسیم و برای تحقق اهداف خویش، راه‌های سنجیده‌تری را برگزینیم» در سطح دانشگاه است و دانش‌آموز نمی‌تواند این مطالب را درک کند.

به‌عنوان نمونه در فصل اول (شکل‌گیری زندگی اجتماعی) در زمینه‌ی گروه، ارزش‌ها، هنجارها و آسیب‌های گروه بحث شده است و در زمینه‌ی شکل‌گیری زندگی اجتماعی متنی بیان نشده است. از سوی دیگر، انتخاب موضوع شناخت محیط اجتماعی به عنوان

درس اول نامفهوم و نامناسب است و مدرس و دانش‌آموز کمتر متوجه می‌شوند که چرا بحث شکل‌گیری زندگی اجتماعی باید با یک موضوع شناختی که نسبتاً موضوعی سنگین است شروع شود. هم‌چنین در درس پنجم که راجع به تأثیرات گروه بر فرد است بهتر بود تأثیرات متقابل فرد بر گروه نیز از منظر روان‌شناسی اجتماعی در عنوان آمده است.

کاستی‌ها: این کتاب نظری است و ارجاعات تجربی و مصداق‌های عینی در آن وجود ندارد. این در حالی است که مطالعات اجتماعی ماهیت تجربی دارند تا به خواننده امکان درک مطالب را بدهند. از سوی دیگر، تعریف فرهنگ، انواع فرهنگ و ارتباط آن با سایر نظام‌ها بحث مهمی در مطالعات اجتماعی است که در کتاب درسی مطالعات اجتماعی به آن پرداخته نشده است. فرهنگ آموختنی است و به عنوان راهنما برای رفتار انسان عمل می‌کند. از سوی دیگر پیش‌زمینه‌ای در مورد علوم انسانی و علوم اجتماعی در متن کتاب وجود ندارد و دانش‌آموز بدون پیش‌زمینه نمی‌تواند درک کاملی از کتاب داشته باشد. بر این اساس آنچه از درس مطالعات اجتماعی برداشت می‌شود شناخت محیط اجتماعی است نه شناختن کنشگران و روابط متقابل بین کنشگران و اینکه فرد در محیط اجتماعی باید فرد موفق باشد.

نتیجه‌گیری

کتاب درسی به‌عنوان مهم‌ترین ماده آموزشی، بخش زیادی از زمان آموزش را به خود اختصاص داده و محور اصلی فعالیت‌های یاددهی - یادگیری و فرآیند آموزشی است. یکی از کتاب‌های درسی مرتبط با حوزه علوم اجتماعی است کتاب مطالعات اجتماعی سال اول دبیرستان است. این کتاب در پنج فصل در درون هر فصل، اهداف، پرسش‌ها و مروری بر فصل و فعالیت‌های کتاب قرار دارد. این مقاله به نقد و بررسی کتاب مذکور در دو بعد شکل و محتوا می‌پردازد.

بر اساس یافته‌های پژوهش، جلد کتاب از کیفیت بالایی برخوردار است و انتخاب و تضاد رنگ‌ها توجه خوانندگان را به خود جلب می‌کند؛ اما تعدادی از تصاویر بر روی کتاب با محتوای کتاب تطابق ندارند. حروف‌نگاری و صفحه‌آرایی کتاب از کیفیت بالایی برخوردار است. افزون بر این اندازه فونت‌ها در تیترو، متن، پانوشته‌ها، حروف انگلیسی، نقل‌قول‌ها به‌خوبی بیان‌شده‌اند و فاصله‌گذاری‌ها تناسب خوبی دارند. کتاب موردبررسی، به لحاظ

درجه وضوح چاپ حروف و ثبات رنگ مطلوب است، قطع اثر رقعی و برای تعداد صفحات مناسب است؛ بنابراین منابع کتاب دست اول و جامع و مانع است اما تعداد منابع کم هستند.

در نگاه اول کتاب از بخش‌های مجزایی تشکیل شده است و می‌توان هر کدام از این فصول را به‌طور جداگانه مطالعه کرد. اما با دقت بیشتر می‌توان دید که این‌گونه نیست و مطالب در یک توالی منطقی به دنبال هم یکدیگر را تکمیل می‌کنند. به نظر می‌رسد، مفاهیم گروه، نظام اجتماعی، خانواده، نظام اقتصادی و نظام سیاسی به هم مرتبط هستند. از محتوای این کتاب می‌توان برداشت کرد که کتاب بیشتر جنبه‌ی اخلاقی دارد تا اینکه به مباحث مطالعات اجتماعی بپردازد. همچنین، نویسندگان در نوشته‌های خود دید محافظه‌کارانه‌ای دارند. تعدادی از مطالب کتاب مطالعات اجتماعی فهم آن برای دانش‌آموزان سخت است و در حد دانشگاه است. نویسندگان می‌توانند قبل از اینکه به بحث مطالعات اجتماعی بپردازند، به بحث علوم انسانی و علوم اجتماعی بپردازند تا ذهن دانش‌آموزان را برای مطالب مطالعات اجتماعی آماده کنند. در یادداشت‌های کتاب نوشته شده است که کتاب به بحث فرهنگ می‌پردازد اما بحث فرهنگ در کتاب دیده نمی‌شود و لازمه‌ی یادگیری مطالعات اجتماعی فرهنگ است.

توضیح: (۱). مؤلفان کتاب «مطالعات اجتماعی سال اول دبیرستان» احمد رجب‌زاده، حسن ملکی و محمد مهدی ناصری و ویراستار کتاب افسانه حبیب‌زاده کلی و افسانه حجتی طباطبایی هستند. صفحه‌آرایی و طراحی جلد کتاب بر عهده‌ی علی نجمی و مریم کیوان بوده است، این اثر در سال ۱۳۹۳ و به زبان فارسی نوشته شده است. بررسی کتاب مذکور بر اساس چاپ پانزدهم از سوی انتشارات کتاب درسی ایران و با کد ۲۰۵ / ۳ صورت گرفته است.

منابع

- Adam, M (2006). Guest Editorial: *The State of the Field: Technology, Social Studies, and Teacher Education*. Journal CITE Journal, 6 (2), 1528-5804.
- Ellis, A (1995). *Teaching and Learning Elementary Social Studies*. Fifth Edition. Education Institute of Education Statistics.

- Ceka, B and Amingeon, K (2007). *The loss of trust in the European Union during the great recession since 2007: The role of heuristics from the national political system*. Sage Journal.
- Crewe, F (2003). *Preservice Secondary Social Studies Teachers and Technology Integration*. Journal of Computing in Teacher Education 20 (1), 29-39.
- Pack, H (2012). *A Field Study of Selected Student Teacher Perspectives toward Social Studies*. Theory & Research in Social Education 12 (1), 13-30.
- Neil, O (1995). *Social Studies on the Back Burner: Views from the Field*. Journal, Theory & Research in Social Education, 23 (2).
- Melania teodorescu, luiza (2012). *The legal norm, central institution of law*. The international conference education and creativity for a knowledge based society – law, titu maiorescu university, pp. 242-24.
- Sanaria, a (2004), *Conformity and norms: the individual perspective*. Asia academy of management conference, china, December 16-18, p. 4.
- Tarman, B, Acun, I, YuKSEL, U (2010). *Evaluation of Theses in the Field of Social Studies Education in Turkey*. 9 (3), 725 – 746.
- Winter, A (2003). *Communities of Practice: Learning as a Social System by Etienne Wenger*. Journal Anthropology and Education, 12 (4), 227-257.
- Gultekin, M (2005). *The Effect of Project Based Learning on Learning Outcomes in the 5th Grade Social Studies Course in Primary Education*. Journal Educational Sciences: Theory & Practice. (5) 2, 548-556.